

AKSARAY CINCIKLI MESCİD'İN ÖN YÜZÜNDEKİ GEOMETRİK ÖRGÜ DÜZENLEMELERİNİN TASARIMI İÇİN BİR DENEME

Prof.Dr.Ömür BAKIRER

1. Giriş:

Cincikli Mescid olarak tanınan yapı, Aksaray'ın Tuz Pazarı Mahallesi'nde yer alan 7.00x10.00 m. boyutlarında, dikdörtgen plânlı yeni bir yapıdır. Girişin bulunduğu, Batıya yönelen ön yüz mimari yapısı, kullanılan tuğla ve çini malzemelerin nitelikleri ve geometrik örgü düzenlemeleri ile yazı bantlarından oluşan kurgusu ile daha erken bir döneme işaret etmekte, yeni yapının bu özgün parça arkasına sonradan eklendiğini göstermektedir¹.

Cincikli Mescid'i ve bugün yer yer bozulmuş olan ön yüzün özgün durumunu araştırmak için gerçekleştirilen önceki çalışmamızda ön yüzün uyumlu ve aksiyon yönleri tartışılarak, ilk dönemindeki olası düzeni için bir restitüsyon denemesi yapılmıştır². Ancak, bu ön çalışmada, iki sağır nişin içini dolduran biri tamam, diğeri zaman içinde bozulmuş geometrik örgü düzenlemeleri yalnız tanımlanmış, tasarımlarına ilişkin yorum getirilmemiştir. Şimdiki çalışmanın amacı, özellikle bu iki geometrik örgü düzenlemesini ele alarak tasarım aşamalarını çözümlenmek ve bunlar ışığında sağır nişlerin özgün boyutlarını yeniden gözden geçirmektir. Burada, yapının isim, işlev ve tarihi üzerindeki görüşlere yeniden değinilecek, ön yüzün tanımı özetlenecek, geometrik örgüler ayrıntılı ele alınacaktır.

2. İsim, İşlev, Tarih:

Cincikli Mescid'in ismi, işlevi ve yapılış tarihi için görüşler çelişkilidir. İşlevi için yapılan atıflar, biri Mescid ikincisi Medrese olmak üzere iki farklı görüşü içermekte; ismi için yapılan atıflar ise Cincikli Mescid yanı sıra Hoca Yusuf ve Hacı Yusuf Mescidi, Hoca Yusuf Medresesi ve Kadiroğlu Medresesi olarak çeşitlenmektedir. Özellikle 1972 yılından sonraki yayımlarda ise atıflar genellikle Cincikli Mescid adında toplanmaktadır³.

1. Ö.BAKIRER, 'Aksaray Cincikli Mescid Ön Yüz Düzeni için Bir Deneme', **Suut Kemal Yetkin'e Armağan Kitabı**, Ankara, 1984, s.89-100, Şek.1; M.Meinecke tarafından yayınlanan plan yeniden çizilerek verilmiştir. Cincikli Mescid üzerinde yapılan bu ön çalışmada yapının isim, işlev ve tarihi üzerindeki görüşler değerlendirildikten sonra ön yüzün özgün durumu için restitüsyon denemesi yapılmıştır.

M.MEINECKE, **Fayencedekorationen seldschukisher Sakrelbauten in Kleinasien, İstanbul Mitteilungen**, Heft, 13, Tübingen, 1976, Teil II, Kat.No.3, s.10-14. Abb.34.

2. Ön yüzün 1/20 ölçekli Fotogrammetrik çizimi 1980 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Fotogrammetri Merkezi'nde hazırlanmıştır. Çekim Öğ.Gör.Alpay Özdural ve Uzman Şinasi Kılıç tarafından yapılmış ve Sayın Kılıç tarafından değerlendirilmiştir. Bu çalışmayı kullanmama izin verdikleri için kendilerine tekrar teşekkür ederim. Ön yüz için yapılan restitüsyon denemesinde olduğu kadar geometrik örgü düzenlemelerinin tasarım aşamalarının incelendiği şimdiki çalışmada da bu fotogrammetrik çizim büyük ölçüde yol gösterici olmuştur.

3. E.NAUMANN, 'Seldchukische Baudenkmäler in Kleinasien', **Süddeutsche Bauzeitung**, VI, 1896, s.1-8.

F.SARRE, **Reise in Kleinasien**, Sommer 1895, **Forschungen zur seldschukischen Kunst und Geographie des Landes**, Berlin, 1896, s.94.

E.YALÇINKAYA, **Coğrafya'da, Tarihte ve Bugünkü Konya**, Konya, 1943, s.156.

F.TAESCHNER, 'Aksaray', **Encyclopaedia of Islam**, New Edition I, 1960, s.312.

K.ERDMANN, 'Neue Arbeiten zur türkischen Keramik', **Ars Orientalis**, V, 1963, s.194.

M.HAMZAKADI, 'Aksaray'ın tarihi ve turistik durumları', **Devrim**, II/4, 1965, s.6.

I.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya-Aksaray Tarihi**, II, İstanbul, 1974, s.1167-1168.

İsim ve işlev için karşılaşılan bu çelişkili görüşler, ilk dönemine ilişkin tarih önerileri için de geçerlidir. Tarih önerileri, birincisi 1150-1155⁴, ikincisi XIII. yüzyılın ilk yarısı ve biraz daha kesinleşerek 1220-1230 arası⁵, üçüncüsü de Selçuklu'ların yıkılış döneminde inşa edilmiş olabileceği etrafında kümelenmektedir⁶. Bunlara ek olarak, 1424-1464 yılları arasında hüküm süren Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından onarıldığı da ileri sürülmüştür⁷. Ancak, belgelerin kesin tarihlendirilme yapmağa yeterli olmayışı, Mescid'in ilk yapısının tarihlenmesinde ön yüzde kullanılan tuğla ve çini malzemenin teknik ve biçimsel niteliklerinin esas alınmasını gerektirmektedir. Yapı, bu nitelikleri ışığında da değerlendirildiği zaman, XIII. yüzyılın ilk yarısı ve belki de ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır⁸. Yapılış tarihleri daha kesin saptanabilen Sivas'ta 1217-1220 tarihli Keykavus Darüşşifası, Niksar'da yine aynı tarihlerden Kırkkızlar Türbesi ve Tokat'ta 1235-1237 arasında tarihlenen Ebul Kasım bin Ali Türbesi ile Cincıklı Mescid arasında tuğla ve çini malzeme kullanımında izlenen yakın ilişkiler Cincıklı Mescid için önerilen tarihi desteklemektedir⁹.

3. Ön Yüzün Tanımı:

Aşağıda, Cincıklı Mescid'in ön yüzü kısaca tanımlanırken, mimari yapısının bugünkü durumu ile sağır nişler içerisinde yer alan geometrik örgü düzenlemeleri ele alınmıştır¹⁰.

Mescid'in 10.00 m. genişlikteki ön yüzünde, ilk inşaat dönemine ait özgün parça 7.00 m. genişlikteki orta kısımdır (Şekil 1)¹¹. Bu bölümün iki kenarında yıkılan kısımlar, arkaya yeni yapı inşa edilirken, kesme taş duvar parçaları ile tamamlanarak genişlik 10.00 m. ye getirilmiş, üst kısım tuğla ile tamamlanarak 4.30 m. ye yükseltilmiştir.

Ön yüzün özgün parçası üç bölüme ayrılmaktadır. Her bölüm, silmeli ince şeritlerle tanımlanan dik-dörtgen çerçevelerle sınırlandırılmıştır. Bu çerçevelerden soldakinde giriş kapısı, ortada ve sağdakinde ise iki sağır niş yer almaktadır. Giriş kapısı tuğla kemerlidir. Özgün biçimi bozulmuş olan kemer içerisinde yer alan taş lento, silmeli taş başlıklar ve girişin iki yanını sınırlandıran kare planlı sütunceler, kuşkusuz sonraki bir dönem ait onarımın parçalarıdır.

Ş.YETKİN, 'Anadolu Selçuklularının mimari süslemesinde Büyük Selçuklulardan gelen bazı etkiler', **Sanat Tarihi Yıllığı**, 2, 1966-1968, İstanbul, 1968, s.46.

Ş.YETKİN, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul, 1973, s.41-42

G.ÖNEY, **Türk Çini Sanatı**, Ankara, 1976, s.21.

M.MEINECKE, **y.e.a.y.**

Ö.BAKIRER, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara, 1981, Kat. No.31, s.356-357.

Mescid, şimdiye kadar yapılan çalışmalar içinde en ayrıntılı olarak M.Meinecke tarafından ele alınmış ve özellikle çini süslemeleri açısından incelenmiş, daha önceki yayınlar değerlendirilmiştir. Diğer yayınlar tarih dizin sırası ile incelenirse, 1896 yılında E.Naumann' giriş kapısı kırmızı, mavi ve yeşil fayanslarla süslü bir yapı olarak atıf yaparken işlevini belirtmemiştir. Aynı yıl, F.Sarre ise bu yapıyı 'Mescid' olarak tanımlamıştır. 1943-1965 yılları arasında üç yayında adı geçen yapı 'Medrese' olarak tanımlanmış ancak her üç yapıda da farklı isimler verilmiştir. 1943 yılında E.Yalçınkaya Hoca Yusuf Medresesi olarak tanımlarken, 1960 yılında F.Taeschner Kadroğlu Medresesi, 1963 yılında ise K.Erdmann isim vermeden 'şehrin doğusunda küçük bir Medrese kalıntısı' olarak sözünü eder ve çinilerini değerlendirir. Yapının ismi 1972 yılından sonraki yayınlarda daha çok Mescid olarak geçmektedir. 1972 ve 1973 yıllarında Ş.Yetkin Cincıklı Mescid, 1974 yılında İ.H.Konyalı Cincıklı Mescid ve Emir Yusuf tarafından yapıldığı görüşü ile Hacı Yusuf Mescidi olarak tanımlar, 1976 yılında G.Öney de Cincıklı Mescid ve Hoca Yusuf Mescidi isimlerini birlikte kullanır, 1976'da M.Meinecke yapıyı Cincıklı Mescid ve Kadroğlu Medresesi isimleri ile kataloğuna almıştır.

4. M.MEINECKE, **a.e.**, s.12.

M.Z.ORAL, 'Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri', **Vakıflar Dergisi**, V, 1962, s.26.

5. Ş.YETKİN, **a.e.a.y.**

G.ÖNEY, **a.e.a.y.**

6. M.MEINECKE, **a.e.a.y.**

Ö.BAKIRER, **a.e.a.y.**

7. F.TAESCHNER, **a.e.a.y.**

8. Ş.YETKİN, **a.e.a.y.**

G.ÖNEY, **a.e.a.y.**

M.MEINECKE, **a.e.a.y.**

Ö.BAKIRER, **a.e.a.y.**

9. M.MEINECKE, **a.e.a.y.**

Ö.BAKIRER, **a.e.a.y.**

G.SCHNEIDER, **Geometrische Bauornamente der seldschuken in Kleinasien**, Weisbaden, 1980

10. Ö.BAKIRER, 'Aksaray Cincıklı Mescid Ön Yüz Düzeni için Bir Deneme', **Suut Kemal Yetkin'e Armağan Kitabı** Ankara, 1984, s.90-92; gerek ön yüz, gerekse örgü düzenlemeleri için ayrıntılı tanımlar verilmiştir.

11. **y.e.a.y.**, 1/20 ölçekli fotogrammetrik çizim yapı ölçülerinin sağlamlık verilebilmesi, geometrik örgünün ise boyutlarının ve ayrıntılarının hassas olarak saptanabilmesine olanak vermektedir.

Sağır nişler, zeminde yer alan ahşap hatıl üzerinden 1.40 m. ye kadar yükselen beş kesme taş sırası üzerine oturmaktadır. Bu kesme taşlarla duvarın kenarlarını tamamlamak üzere kullanılan kesme taşlar aynı niteliktedir.

Ortadaki sağır nişte, silmeli ince bordürlerin biçimlendirdikleri dikdörtgen çerçeve, zeminden başlayan taş sıraları ile birlikte, öne doğru 0.25 m. genişlikte bir çıkıntı yapmaktadır. 1.40 m. yükseklikteki beş taş sırası üzerinde yer alan 0.30 m. yükseklikte, yatay/düşey istiflenmiş tuğlalarla kabaca doldurulmuş yatay band, sağır nişin tabanını oluşturmakta, bunun üzerine basık sivri kemerli, tek sıra tuğla ile çerçevelenmiş sağır niş oturmaktadır (Şekil 1, Resim 1,2). Nişin tabanındaki tuğla dolgunun iki kenarında da devam eden tuğla kemer, nişin özgün yüksekliğinin bu dolguyu da içine aldığı göstermektedir. Sağır niş 1.70 m. genişlikte, tuğla dolguya kadar 1.60 m., dolgu ile birlikte 2.00 m. yüksekliktedir.

Ön yüzün sağda kalan bölümünde, ikinci sağır niş yer almaktadır. Bu nişin sağ köşesini dolduran yeni taş duvar, silmeli bandların biçimlendirdikleri çerçeve ile sağır nişi kuşatan tuğla kemerin yerini alır şekilde birleşmektedir. Bu durum, herhalde bu köşenin yıkılması sonucu taş duvarla tamamlanması ile ortaya çıkmıştır. Orta kısımdaki sağır nişte olduğu gibi, sağır niş zemindeki beş taş sırası üzerine oturmaktadır. Niş yaklaşık 1.80 m. genişlikte ve 1.70 m. yüksekliktedir. Niş içerisine sonradan açılan 0.90 m. genişlik ve 1.50 m. yükseklikteki dikdörtgen pencere, niş yüzeyini kaplıyan geometrik örgü düzenlemesinin orta kısmını bozmuştur (Şekil 1, Resim 3).

Ön yüzün ortasında yer alan sağır nişin yüzeyini dolduran geometrik örgü düzenlemesi, ince çini şeritlerin biçimlendirdiği altı adet dokuzgen, ince tuğla şeritlerin biçimlendirdiği dört adet tepe üzerine oturtulmuş altıgen ile bu iki ögeyi birbirlerine bağlamak üzere kenarlarına ilmeklenen, düzgün olmıyan sekizgenlerden oluşmaktadır. Nişin köşeliklerinde yarım ve dörtte bir tuğla birimleri yatay/düşey istiflenerek kırık çizgiler biçimlendirilmiştir. Köşeliklerin bozulan üst kısımları tuğla ile onarılmıştır (Şekil 1, Resim 2).

Yukarıda belirtildiği gibi, ön yüzün sağında yer alan sağır nişin yüzeyine sonradan açılan pencere, geometrik örgü düzenlemesinin bozulmasına neden olmuştur. Halen nişin alt yan köşelerinde yerinde duran özgün parçalarda, geometrik düzenlemeden arta kalan, iki dokuz kollu yıldız ile bunlara ilmeklenen, beş kolu seçilebilen iki yarım yıldızdır. Her iki geometrik öge ince tuğla şeritlerle şekillendirilmiştir. Dokuz kollu yıldızlarda, tuğla şeritler arasında firuze çinilerin kalıntılarına da rastlanmaktadır.

4. Geometrik Örgü Düzenlemelerinin Çözümü ve Değerlendirilmeleri:

Cıncıklı Mescid üzerindeki ön çalışmamızda, Selçuklu dönemi yapılarından bazılarında, sağır niş yüzeylerine kesme tuğla ile uygulanan geometrik örgü düzenlemelerinin, sağır nişin boyutları ile bağımlı olarak iki çeşitleme gösterdiklerini belirtmiş ve bu görüşü aşağıda özetlenen şekilde açıklamıştık¹². Bu iki çeşitlemede, izlenen yöntem ve tasarım aşamaları, yani niş yüzeyinin birim olarak benimsenen çember ile çember ağına bölünmesi ve tek birim çember içinde çözülen geometrik kurgunun diğer çemberlerde de yinelenmesi esasına dayanan temel kurallar aynı olmakla birlikte, sonuçta ortaya çıkan geometrik örgünün niş yüzeyindeki dağılımı, vurgulanan odaklar ve gözlemci tarafından algılanma biçimi farklıdır. Şöyle ki:

Birincide, geometrik örgü düzenlemesi, tek bir geometrik ögenin sağır niş yüzeyinin merkezini vurgulayan odak etrafında bir çember oluşturmak üzere yinelenmesi şeklinde algılanmaktadır. Burada niş merkezinden, nişin tepe, alt ve yan kenarlarına doğru eşit bir yayılma gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, bu tür bir düzenleme yüksekliği genişliğine eşit veya ikisi birbirlerine yakın boyutlarda olan niş yüzeylerine uygulanabilmektedir (Şekil 2).

İkincide, geometrik örgü düzenlemesi, tek bir geometrik ögenin sağır nişin dikey ve yatay eksenleri üzerinde, eş aralıklı odaklarda yinelenmesi şeklinde algılanmaktadır. Burada düzenleme, nişin boyutları ile bağımlı olmadan üretilebilen bir kurgudur. Bu tür düzenlemeler, yüksekliği genişliğinin iki katına yakın ya da iki katı olan niş yüzeylerine kolaylıkla uygulanmıştır (Şekil 3)¹³.

Yukarıda belirtildiği gibi, bu iki çeşitlemede tasarımın temel aşamaları aynıdır, fark bu temel aşamaları izleyen diğer aşamalarda, birim şekiller arasında kurulan ilişkiden kaynaklanmaktadır. Birinci çeşitlemede, birim çemberler içinde yinelenen birim şekiller arasında kurulan bağ ile merkezden kenarlara yayılan bir kurgu getirilirken, ikinci çeşitlemede birim şekillerin tek tek vurgulandıkları bir kurgu getirilmektedir.

Farklı algılanan bu iki çeşitleme, seçilen birim şekillerin nitelikleri açısından incelendiği zaman, yaygın olan uygulamanın, birim çemberler içerisine aynı nitelikte birim şekiller yerleştirilmesi ile şekillendiğini göstermektedir. Şöyle ki, geometrik düzenleme için seçilen birim şekil beş, altı, yedi, sekiz ya da daha çok kenarlı çokgenlerden bir tanesi olabilir, ancak seçilen bu çokgen her çemberde yinelenir, farklı nitelikte çokgen birimler biraraya getirilmez.

12. y.e., s.92-93.

13. Benzer düzenlemelerin taşta uygulanması taçkapıları çerçevesiyen bordürlerde gerçekleştirilmiştir. Eş aralıklı odaklarda yinelenen birim şekiller yatay ve düşey eksenler üzerinde istendiği kadar üretilebilen bir nitelik taşımaktadır. Kayseri- Bünyan Karatay Han, Aksaray-Nevşehir Ağzıkara Han ve Kayseri Çifte Medrese'deki uygulamalar birkaç örnek olarak verilebilir.

Bunlara örnek vermek üzere yükseklik ve genişlikleri birbirine eşit veya birbirine yakın olan sağır nişlere bakılacak olursa: Kemah'ta, XII.yüzyılın sonlarına tarihlenen Mengücek Gazi Türbesi'nin taçkapısında, 1217-1220 arasında tarihlenen Sivas'taki Keykavus Darüşşifası'nın Türbe cephesinde, ortadaki giriş kapısı üzerinde yer alan sağır nişlerin yüzeylerinde düzenleme altıgen birim şekillerle kurulmuştur. Altıgen birim şekiller her çember içerisinde aynen yinelenmektedir (Şekil 2, 3)¹⁴. XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Niksar'daki Kırkkızlar Türbesi ile 1236-1237 arasında tarihlenen Tokat'taki Ebul Kasım Ali bin Tusi Türbesi'nde pencere alınlıkları yine altıgen birim şekillerin yinelenmesi ile kurulan bir geometrik düzenleme ile kaplanmıştır¹⁵. Keykavus Darüşşifası'nın Türbe cephesinde, girişin iki kenarında yer alan pencere alınlıklarındaki düzenleme ise beşgen birim şekillerin yinelenmesi ile kurulmaktadır (Şekil 4)¹⁶.

Yükseklikleri genişliklerinin iki katı veya iki katına yakın olan sağır nişlere bakılacak olursa: Keykavus Darüşşifası'nın Türbe kasağında 1. yüzde, altıgen birim şekillerin yanyana yinelenmesi ile oluşan basit bir geometrik örgü yer alırken, 6. yüzde, birimlerin 30° açılı merkezlerde yinelenmesi ile karmaşık izlenimini veren ancak yine de altıgen birim şekillerin yinelenmesi ile kurulan bir örgü yer almaktadır (Şekil 3)¹⁷. Amasya'da XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen Gök Medrese Camii'nin Türbe kasağında 5. yüzde altıgen birim şekiller, 1., 2., ve 3. yüzlerde ise sekizgen birim şekiller kullanılmış ve bunlar eşit aralıklı odalarda yinelenmiştir (Şekil 5)¹⁸.

Özet olarak, bu örnekler tuğla kullanılan sağır niş yüzeylerinde, nişlerin boyutları ne olursa olsun, uygulanan geometrik örgü düzenlemelerinin, aynı nitelikte birim şekillerin yinelenmesi ile kurulduğunu göstermektedir. Bu tasarımlarda, sadece boyut, yön ve malzeme farkına dayanan çeşitlemeler yapılmaktadır¹⁹.

Bu genel açıklamalar ışığında Aksaray Cincikli Mescid'in ön yüzünde, ortada ve sağda yer alan sağır nişler incelendikleri zaman, geometrik örgü düzenlemelerinin, yukarıda tanımlanan genel özellikleri izledikleri saptanabilmektedir. Aşağıda, nişler ayrı ayrı ele alınarak bu farklara işaret edilecek, geometrik örgülerin çözümleri irdelenecek ve nişlerin şimdiki boyutları ile olası boyutları tartışılacaktır.

4.1. Ön Yüzün Ortasındaki Sağır Niş, Geometrik Örgü Düzenlemesinin Çözümü:

Bu niş yüzeyinde dikkati çeken ilk fark, birim şekillerin her çember yerine atlamalı çemberler içinde yer almasıdır. Bunun doğal sonucu olarak, birim şekiller, nişin yatay ve dikey eksenleri üzerinde dizilen odalarda oluşan çemberler yerine 30° ve 60° açılı eksenlerde dizilen odalarda oluşan çemberler içine yerleştirilmiştir.

Niş yüzeyinde dikkati çeken ikinci fark, geometrik örgü düzenlemesinin farklı nitelikte birim şekillerle kurulmuş olmasıdır. Yukarıda ön yüzün tanımı verilirken belirtildiği gibi, birincisi altıgen, ikincisi dokuzgen olan bu birim şekiller arasındaki bağlantıyı, her ikisinin kenarlarına da ilmeklenen, düzgün olmıyan sekizgenler sağlamaktadır (Şekil 6,7). Giderek bu niş yüzeyinde, atlamalı çemberlere yine atlamalı yerleştirilen altıgen ve dokuzgen birim şekillerle, bunlara ilmeklenirken aradaki çemberleri dolduran sekizgenlerin ilişkisi ile şekillenen bir tasarım söz konusudur. Bu tasarım aşağıdaki aşamalarda çözülebilmektedir (Şekil 6a, b,c).

Aşama 1: Sağır nişin yüzeyi, çapı nişin boyutları ile bağımlı olarak saptanan, 0.49 m. çapında birim çemberlerle çember ağına bölünür. Bu aşamada, her çemberin çeperi üzerinde, çevresindeki altı çemberin odakları yer alır, bu altı çemberin çeperleri de ortadaki çemberin odak noktasında çakışır.

Aşama 2: Nişin orta aksı üzerinde sıralanan atlamalı iki çember ve bunların üst ve alt köşelerine ilmeklenen dört çember içine dokuzgen birim şekiller yerleştirilmiştir. Çemberlere içten teğet dokuzgenlerin iç bölünmeleri aşağıdaki aşamaları izlemektedir. (Şekil 6a).

-dokuzgenin köşe noktalarının bir atlamalı birleştirilmeleri ile dokuzgen içine teğet, dokuz kollu yıldız şekillenir.

-dokuzgenin köşe noktalarının üç atlamalı birleştirilmeleri ile dokuz kollu yıldız içten teğet ikinci bir dokuz kollu yıldız şekillenir. (Şekil 6b,c).

14. Ö.BAKIRER, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara, 1981, Kemah Mengücek Gazi Türbesi: Kat. No. 5.6., s.240-242, Şek.84-86, Res.152. Sivas Keykavus Darüşşifası: Kat.No.16.8., s.283-285, Res.24.

15. y.e., Niksar Kırkkızlar Türbesi: Kat.No.17.6., s.306-307,Şek.45 b,c., Res.23.

Tokat Ebul Kasım bin Ali Türbesi: Kat.No.33.2., 33.3., s.364-365, Şek.100-104, Res.158.

16. y.e., Sivas Keykavus Darüşşifası: Kat.No.16.9, 16.10, s.285-287, Res.24.

17. y.e., Sivas Keykavus Darüşşifası: Kat.No.16.11, 16.16., s.287-289, 294-296, Şek.89-91, 92-94, Res.154-155.

18. y.e., Amasya Gök Medrese:Kat.No.58.7.(5.yüz), s.435-436, Şek.105-107, Res.161-162;Kat.No.58.4.,58.5., 58.6. (1, 2 ve 3. yüzler), s.430-435, Şek. 114-120, Res.167-170

19. Şöyle ki; birim şekiller iki farklı boyutta olabilir; birim şekillerden biri tepe üstü, diğeri kenar üstü yerleştirilerek yön farkı yapılabilir; birim şekiller ince tuğla şeritlerle şekillendirilirken bazı birim şekiller için ince çini şeritler kullanılarak renk ve do-ku farkı yaratılabilir.

Aşama 3: Dokuzgen birim şekillerin buldukları çemberlere bir atlamalı bir ilişki ile dizilen, böylece altı dokuzgen arasındaki boşlukları dolduran dört çember içine altıgenler yerleştirilir. Çemberlere içten teğet, tepe üzerine oturan altıgenlerin iç bölünmeleri aşağıdaki aşamaları izlemektedir: (Şekil 6 a)

- tepe üzerine oturan altıgenler içine önce kenar üzerine, sonra tepe üzerine ve tekrar kenar üzerine olmak üzere, hepsi birbirlerine içten teğet ve giderek küçülen üç dizi altıgen yerleştirilir.

- dizinin sonuncusu, kenar üzerine oturan altıgenlerin köşelerinin bir atlamalı birleştirilmeleri ile altı kollu yıldızlar şekillenir (Şekil 6 a, b, c). (Şekil 6 b, c)

Aşama 4: Dokuz kollu yıldızlar ve altı kollu yıldızlar çemberlerin odaklarını vurgulayan birimlerdir. Bunların kollarının her yönde uzatılması ile iki birim şekil -dokuzgen ve altıgenler- birbirlerine ilmeklenir ve bu ilmeklenme sırasında, birim şekiller arasında kalan çemberler içinde düzgün olmıyan sekizgenler şekillenir (Şekil 7).

Aksaray Cıncıklı Mescid'de, ortadaki sağır nişin yüzeyini doldurmak üzere tasarlanan bu geometrik örgütün uygulamasında ince tuğla şeritler yanısıra, firuze renkli ince çini şeritlerin de kullanıldığı yüzeydeki kalınlıklardan anlaşılmaktadır. Giderek, tasarımda farklı nitelikte birim şekil kullanılarak yapılan çeşitleme, uygulamada iki farklı malzeme kullanılarak sürdürülmüş, dokuzgen birim şekiller çini şeritlerle gerçekleştirilmiştir.

Geometrik örgü düzenlemesi, sağır nişin özgün durumunu koruyan 1.70 m. genişlik ve kemerin sivri noktasından, onarımında konulan tuğlalara kadar 1.60 m. yükseklikteki yüzeyini kaplamaktadır (Şekil 1). Ancak, Şekil'de görüldüğü gibi, nişin alt kenarı bozulmuş ve tarihi saptanamıyan bir onarımda, yeni tuğlalarla kabaca onarılmıştır. Yeni tuğlaların alt çizgisi, nişin tepe noktasından yaklaşık 2.00 m. ye kadar inmekte, bunun alt kısmında da yukarıda da belirtildiği gibi beş sıra kesme taş yer almaktadır.

Niş yüzeyini kaplıyan geometrik örgü düzenlemesinde, nişin tabanında yer alan ve şimdi alttaki birer kenarları eksik olan dokuzgen birimlerin bu kenarlarının özgününde tamam oldukları, yine şimdi eksik olan merkezdeki altıgenin ise hiç değilse yarısına kadar tamam olduğu varsayımından hareket edilirse, nişin 1.65 - 1.70 m. yükseklikte olması gerekmektedir. Şimdi yeni tuğla ile doldurulmuş olan 0.30 m. yükseklikteki bandın iki kenarında devam eden tuğla çerçeve bu bandın da sağır nişin parçası olduğunu ve bu durumda nişin 2.00 m. yükseklikte olduğunu düşündürebilir. Aşağıda, sağdaki sağır niş içinde yer alan geometrik örgü incelendikten sonra her iki nişin boyutları için değerlendirme yapılacaktır.

4.2. Ön Yüzün Sağındaki Sağır Niş, Geometrik Örgü Düzenlemesinin Çözümü:

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu sağır nişin yüzeyine sonradan açılan uzunlamasına dikdörtgen pencere nedeniyle, sağır nişin yüzeyini dolduran geometrik örgü düzenlemesinin orta kısmı tamamen bozulmuştur. Ancak, pencerenin iki kenarında kalan özgün parçalardan elde edilen bilgiye dayanarak, geometrik örgüyü tamamlamak üzere bir öneri geliştirmek olasıdır. Nişin tabanında, kemer ile pencere açıklığı arasında, sağ ve sol köşelerde kalan özgün parçalarda, üstte bir dokuz kollu yıldız, altta köşede yarım olarak şekillenen ve beş kolu sayılabilen bir yıldız tanımlanabilmektedir (Şekil 1, Resim 3).

Böylece ön yüzün ortasında yer alan sağır nişe olduğu gibi, burada da geometrik örgüde farklı nitelikte iki örgünün yer aldığı görülmektedir. Bunlardan birisi dokuz kollu yıldızdır ve kurgusu dokuzgen birim şekilden kaynaklanmaktadır. Köşeye yarısı gelen ikinci yıldızın on, onbir veya oniki kollu bir yıldızın parçası olduğu önerilebilir. Ancak, ikinci yarısı üretilip, dokuz kollu yıldız ile ilişkisi araştırıldığı zaman, bunun oniki kollu bir yıldız olarak tanımlanması daha uygun olmaktadır²⁰. Oniki kollu yıldız oniki kenarlı çokgen, giderek altıgen birim şekilden kaynaklanmaktadır.

Bu açıklama, sağır niş yüzeyinde yer alan örgünün dokuzgen ve altıgen birim şekillerin ilişkisi ile kurulduğuna kanıttır. Ancak, nişin orta kısmının eksik olması, örgünün nasıl yinlendiği ve geliştiği konusunda aşağıdaki seçenekleri düşündürmektedir:

- nişin yüzeyinde yalnız dokuz ve oniki kollu yıldızların kullanıldığı bir tasarım gerçekleştirilmiştir. Bu olasılık G. Schneider tarafından benimsenmiş ve kendisi tarafından yapılan tamamlamada, nişin sınırlı çerçevesi içindeki yerleştirme düzeni belirtilmeden, yatay ve düşey yönlerde sürekli yinlenebilen bir örgü olarak gösterilmiştir²¹.

- nişin yüzeyinde dokuz, on ve oniki kollu yıldızların birlikte kullanıldıkları bir örgü gerçekleştirilmiş olabilir²².

20. Ön çalışmamızda, geometrik örgünün tasarım aşamalarını irdelemek ve örgünün kurgusunu saptamak üzere ayrıntılı bir inceleme yapılmamış olması nedeniyle, birim şekillerden birinin dokuz, diğerinin on kollu yıldız oldukları belirtilmiştir. Ancak, bu çalışmada örgünün çözümünün irdelenmesi, dokuz ve on kollu yıldızlar arasında dengeli bir ilişki kurmak olanaksızken, dokuz ve oniki kenarlı yıldızlar arasında böyle bir ilişki kolayca kurulabilmektedir.

21. G. SCHNEIDER, a.e., Taf. 35/358; Örgünün kurgusuna ilişkin bir çözüm vermediği halde geometrik örgü için dokuz ve oniki kollu yıldızların ilmeklendikleri bir düzenleme önermektedir.

22. Dokuz, on ve oniki kollu yıldızların birlikte kullanıldıkları tasarımlar Kayseri-Binyan Karatay Han (1230-1240), Aksaray-Nevşehir Ağzıkara Han (1242-43), Kayseri Çifte Medrese (1205) ve Kayseri Döner Kümbet (1247) portallerinde kullanılmıştır. Bkz. y.e., Taf. 47/429.

nişinin kolaylıkla kurulabileceğini göstermiştir.⁵

- nişin yüzeyinde dokuz, oniki ve sekiz kollu yıldızların kullanıldığı bir tasarım gerçekleştirilmiş olabilir²³.

Bu üç seçenekten hangisi olduğunu belirleyici unsur kuşkusuz sivri kemerli sağır niş yüzeyinin biçimi ve boyutlarıdır. Bu özelliklerle uyum sağlayacak tasarım araştırıldığı zaman, dokuz ve oniki kollu yıldızlardan kurulan geometrik örgütün yani ilk seçeneğin en uygun olduğu açıklık kazanmaktadır. Bu örgü düzenlemesinin tasarımını çözmek amacıyla kurulan çember ağında, çemberlerin odak noktaları, fotogrammetrik çizimde yer alan dokuz kollu yıldızlar ile beş kollu seçilen oniki kollu yıldızların odak noktaları ile çakışmaktadır (Şekil 1, 8,9). Bu verilere dayanarak yapılan tamamlamada, örgütün niş merkezinde şekillenen oniki kollu yıldızın etrafına ilmeklenen dokuz kollu yıldızlar ve bunlara ilmeklenerek köşelere yarımşar gelen oniki kollu yıldızlarla kurulduğu önerilebilmektedir. Örgütün tasarımı aşağıdaki aşamalarda çözülebilmektedir (Şekil 8 a,b).

Aşama 1: Sağır nişin yüzeyi, çapı nişin boyutları ile bağımlı olarak saptanan, 0.60 m. çapında birim çemberlerle çember ağına bölünür. Bu ağda, her çemberin çeperi üzerinde, çevresindeki altı çemberin odakları yer alır, bu altı çemberin çeperleri de ortadaki çemberin odak noktasında çakışır.

Aşama 2: Nişin merkezinde ve köşelerinde oluşan birim çemberler içine altıgen birim şekiller yerleştirilmiştir. Çemberlere içten teğet, kenar üzerine oturan altıgenlerin iç bölünmeleri aşağıdaki aşamaları izlemektedir.

- altıgenin kenarlarının bölünmesi ile çembere içten teğet oniki kollu çokgen yerleştirilir.

- oniki kollu çokgenin köşelerinin üç atlamalı birleştirilmesi ile çembere teğet oniki kollu yıldızlar yerleştirilir.

- oniki kollu yıldızlara içten teğet, küçük boyutta on iki kollu yıldızlar yerleştirilir. (Şekil 8 a)

Aşama 3: Niş merkezindeki çember etrafına ilmeklenen altı birim çember içine dokuzgen birim şekiller yerleştirilir. Çemberlere içten teğet dokuzgenlerin iç bölünmeleri aşağıdaki aşamaları izlemektedir.

- dokuzgen kenarlarının bölünmesi ile çembere içten teğet onsekiz kenarlı çokgen yerleştirilir.

- onsekiz kenarlı çokgenin köşelerinin yedi atlamalı birleştirilmesi ile çokgene içten teğet onsekiz kollu yıldızlar yerleştirilir.

- onsekiz kollu yıldızın atlamalı kolları geometrik örgütün dokuz kollu yıldızlarını şekillendirmektedir (Şekil.8 a,b).

Aşama 4: Merkezdeki birim çember içinde yer alan oniki kollu yıldızın kolları her yönde uzatıldığı zaman, çevresindeki altı çember içinde yer alan dokuz kollu yıldızların birer koluna birleşerek yıldızlar arasındaki ilişkiyi oluşturur. Birleşen yıldız kolları arasında şekillenen beş kollu küçük yıldızlar aradaki boşlukları doldurarak örgüyü giriftleştirmektedir (Şekil.9)

Cıncıklı Mescid'de sağdaki sağır nişin yüzeyini doldurmak üzere tasarlanan bu geometrik örgütün uygulamasında ince tuğla şeritler kullanılmıştır. Ancak kalıntılardan, dokuz kollu yıldızlarda, tuğla şeritlerle şekillenen yıldız kolları arasında, zeminde firuze renkli çini bulunduğu ve bunların zaman içerisinde döküldükleri veya yerlerinden çıkarıldıkları anlaşılmaktadır.

Gerek ortada, gerekse sağda yer alan sağır nişlerin yüzeylerinde ve genel olarak bütün ön yüzde, geometrik örgü düzenlemelerinin uygulamasında rastlanan en çarpıcı özellik tuğla işçiliğinin düzensizliğidir. Geometrik kurguların malzemeye aktarılışında, tuğla şeritlerin kalınlıkları, bitişkiler ve birimlerin şekillenışı fazla özen gösterilmemiş bir işçilik sergilemektedir. Kemah Mengücek Gazi, Sivas Keykavus Darüşşifası, Niksar Kırkızlar Türbesi, Tokat Ebul Kasım Ali bin Tusi ve Amasya Gök Medrese Camii gibi yukarıda örneklenen ve tuğla işçiliğinin yoğun kullanıldığı diğer bazı yapılarda ise bu tür geometrik örgü düzenlemelerinde şerit kalınlıkları, bitişkiler ve bütünleriyle daha titiz bir işçilik görülebilmektedir. Cıncıklı Mescid'in ön yüzünde, geometrik örgü düzenlemesi daha karmaşık, dolayısıyla daha çok emek verilmiş bir tasarım iken uygulamada aynı kalite tutturulamamıştır.

5. Ön Yüzün Değerlendirilmesi:

Mimari kurguları tanımlanan ve yüzeylerinde yer alan geometrik örgü düzenlemelerinin tasarım aşamaları irdelenen bu iki sağır nişin özgün yükseklikleri nedir? sorusu bazı olasılıkları akla getirmektedir.

Birinci olasılık, şimdi zemindeki yaklaşık 1.40 m. yükseklikteki beş taş sırası üzerinde yer alan, genişlikleri yüksekliklerine yakın boyutlardaki sağır nişlerin özgün boyutlarının da aynı olmasıdır. Eğer nişlerin özgün boyutları, şimdiki boyutları ile aynı ise, o zaman nişlerin alt kısmında zemine kadar devam eden duvar parçasının nasıl çözümlendiği sorusu akla gelmektedir. Genellikle bu boyutlardaki nişler bir açıklığın üzerinde,

23. Dokuz, oniki ve sekiz kollu yıldızların birlikte kullanıldıkları geometrik örgü düzenlemelerine bir örnek olarak Divriği Ulu Camii (1228-29); portalı verilebilir. Burada oniki kollu yıldız merkezi vurgularken, dokuz ve sekiz kollular atlamalı olarak çevresine ilmeklenmektedir. Bkz:

y.e., Taf. 44/421

alınık olarak yer almaktadır. Örneğin, Kemah'ta Mengücek Gazi Türbesi'nde ve Sivas'ta Keykavus Darüşşifası'nda aynı nitelikte sağır nişler giriş açıklığı üzerinde, yine Keykavus Darüşşifası'nda girişin iki yanındaki pencere açıklıkları üzerinde, Niksar Kırkkızlar Türbesi ve Tokat Ebul Kasım Ali bin Tusi Türbesi'nde de pencere açıklıkları üzerinde yer almaktadır²⁴. Ancak, Cincıklı Mescid'de nişlerin alt kısmında kalan 1.40 m. yükseklik, böyle bir giriş ya da pencere açıklığının bulunmasına yeterli değildir.

İkinci olasılık, nişlerin özgün yüksekliklerinin şimdikininki iki katına yakın, giderek nişlerin zemine kadar iniyor olmasıdır. Bu durumda tuğla kaplamanın zaman içinde bozulup, dökülmesi sonucu taş ile onarıldığı düşünülebilir. Bu tür zemine kadar inen, tuğladan inşa edilmiş nişler, özellikle iki yapıda, Sivas'ta Keykavus Darüşşifası ve Amasya'da Gök Medrese Camii Türbelerinin kasnaklarında yer almaktadır²⁵.

Bu iki olasılıktan hangisinin bu yapı için uygun olduğu mimari özelliklerin değerlendirilmesi ile kesin bir sonuç getirmemektedir. Aynı olasılıkları sorgulamak üzere geometrik örgü düzenlemeleri değerlendirilirse:

Ortadaki sağır nişte yer alan geometrik örgü, birim şekillerin eş aralıklı odalarda yinelenen bir kurgudur ve yukarıda geometrik örgü düzenlemelerinin genel nitelikleri çerçevesinde tanımlanan ikinci çeşitleme paralelinde değerlendirilebilir. Ancak, bu sağır nişte birim şekiller atlamalı çemberlere yerleştirildikleri için aynı yatay ve düşey düzlemde sıralanan odaklar yerine, 30° ve 60° derece açılı odalarda yinelenmektedir. Düzenleme bu özelliğiyle, nişin şimdiki boyutları içinde kalabileceği gibi zemine kadar uzanan, genişliğin iki katı yükseklikte bir nişin yüzeyini kaplamak üzere de üretilebilir. Düzenleme, nişin merkezinden çevresine doğru halka halka gelişmediği için, yüksekliği ile genişliği birbirine yakın bir niş yüzeyinden çok, yüksekliği genişliğinin yaklaşık iki katı olan bir niş yüzeyi için tasarlanmış olabileceği varsayımı daha geçerli olabilir.

Sağdaki sağır nişin yüzeyinde yer alan geometrik örgüde oniki kollu yıldızlardan biri nişin odak noktasını vurgulamaktadır. Ancak burada da düzenlemenin kurgusu merkezden halka halka yayılan bir gelişme göstermemekte, birim şekiller eş aralıklı odalarda yinelenmektedir. Bu nedenle, ortadaki sağır nişte olduğu gibi, yüksekliği genişliğinin yaklaşık iki katı olan bir niş yüzeyi için tasarlanmış olabileceği varsayımı daha geçerli olabilir.

6. Sonuç:

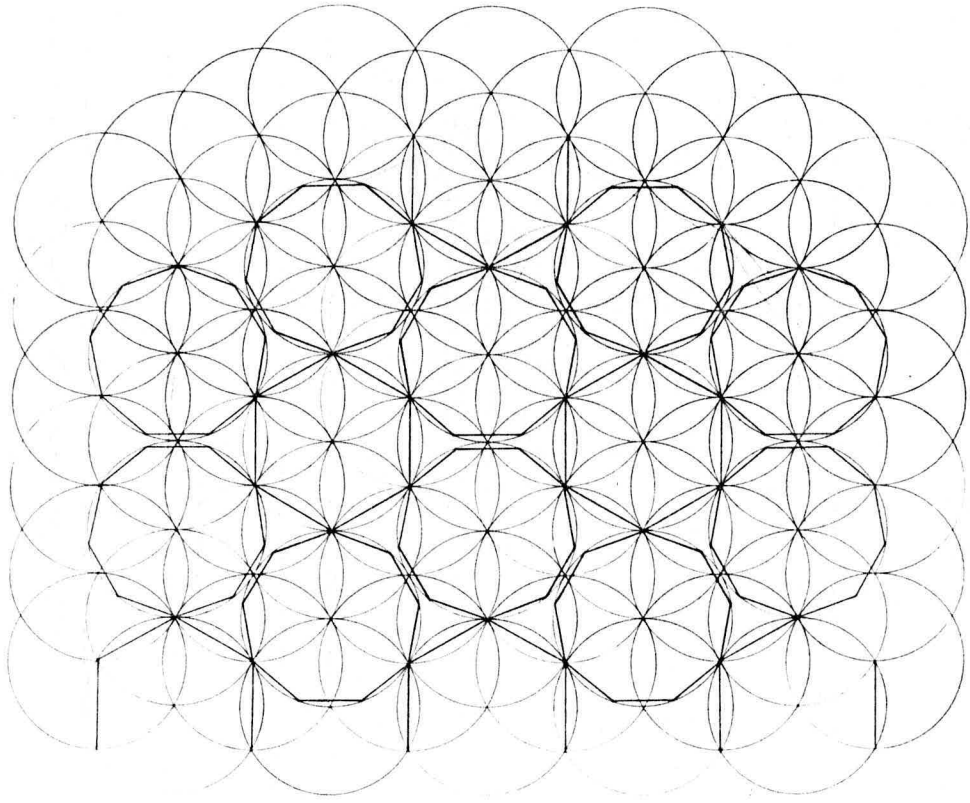
Aksaray Cincıklı Mescid'in ön yüzünde, özgün yapıdan zamanımıza gelen kalıntılar. İki sağır niş içerisinde yer alan geometrik örgü düzenlemelerinin niteliklerini değerlendirmeye ve sağdaki nişin yüzeyindeki eksiklikleri tamamlamaya yeterli olacak bilgiyi sunmaktadır. Ancak bu bilgi, nişlerin özgün yükseklikleri için kesin bir yorum yapmaya yeterli değildir.

Nişleri çerçevesiyen tuğla kemerlerin bitiş noktalarına ve geometrik örgü düzenlemelerinin de aynı nokta da kesilmelerine bakarak, özgün nişlerin şimdiki boyutlarda oldukları benimsenebilir. Ancak, bu tür genişliği yüksekliğine yakın boyutlarda sağır nişlerin incelenen diğer örneklerde kapı ve pencere açıklıkları üzerinde yer almaları, buradaki sağır nişlerin ön çalışmamızda önerdiğimiz tamamlamadaki gibi, zemine kadar inen sağır nişler oldukları görüşünü kuvvetlendirmektedir.

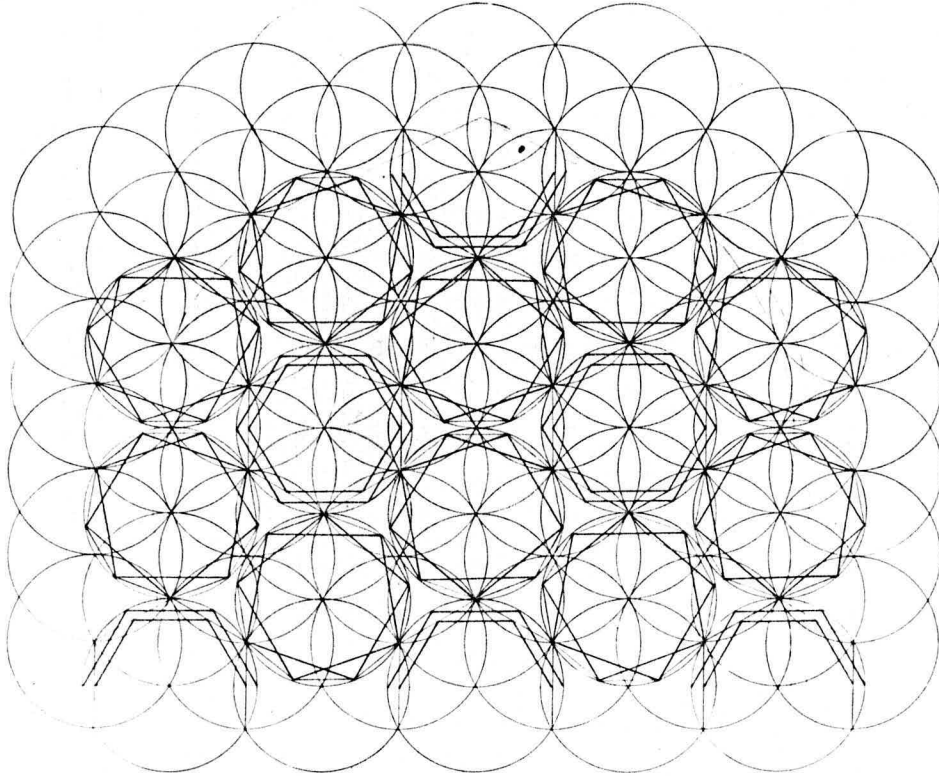
Sorunu aydınlatmak için, aynı dönemde Konya ve Akşehir'de inşa edilmiş mescidlerle karşılaştırmalar yapılmasının gerekli olduğu düşünülebilir. Ancak, bu yapıların her birinde özgün denemeler getirilmiş, buna ek olarak da zaman içinde yapılan ekleme ve onarımlarla ilk yapıların mimari kurguları değişmiştir. Bu nedenle bu çalışmada diğer mescidlerle, özellikle Cincıklı Mescid'in sorunlarını çözmek üzere bir karşılaştırma yapılamamıştır.

24. Ö. BAKIRER, a.e., Res.23, 158.

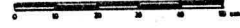
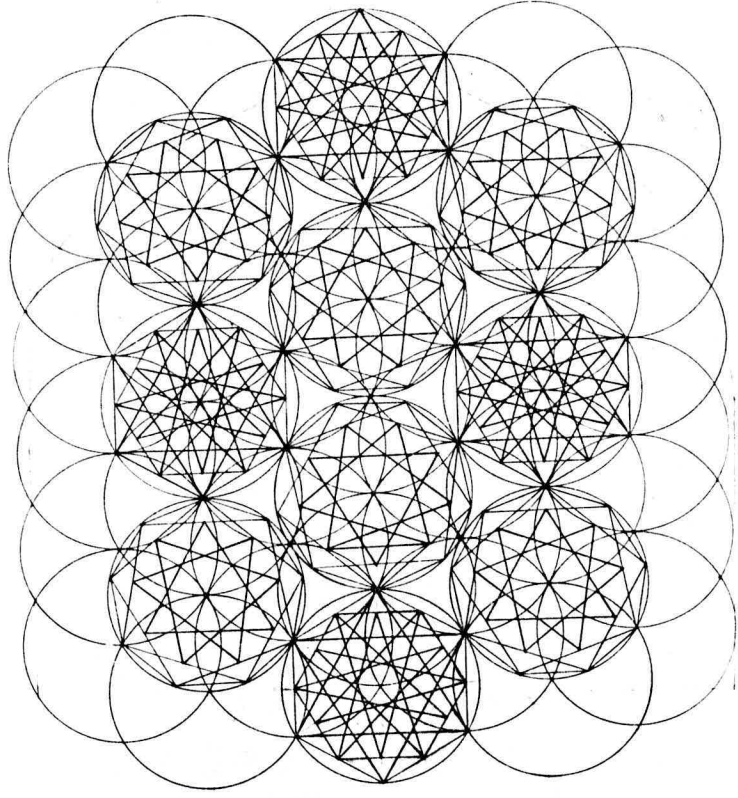
25. y.e., Res. 154-155, 167-170.

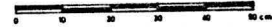
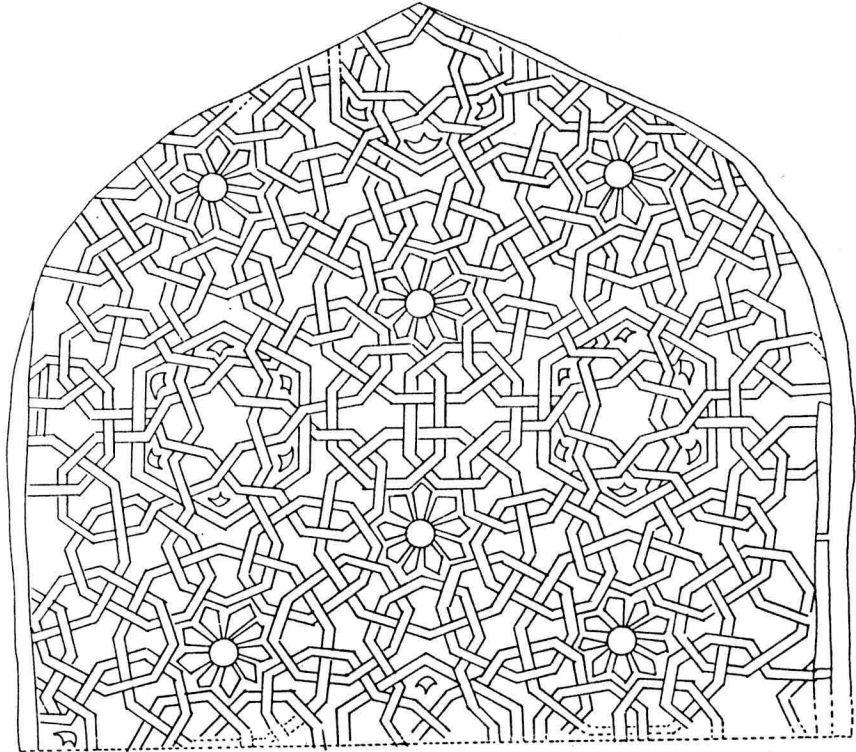
Şekil 6a. Ön yüz, Ortadaki Niş, geometrik düzenleme, 1. Aşama.

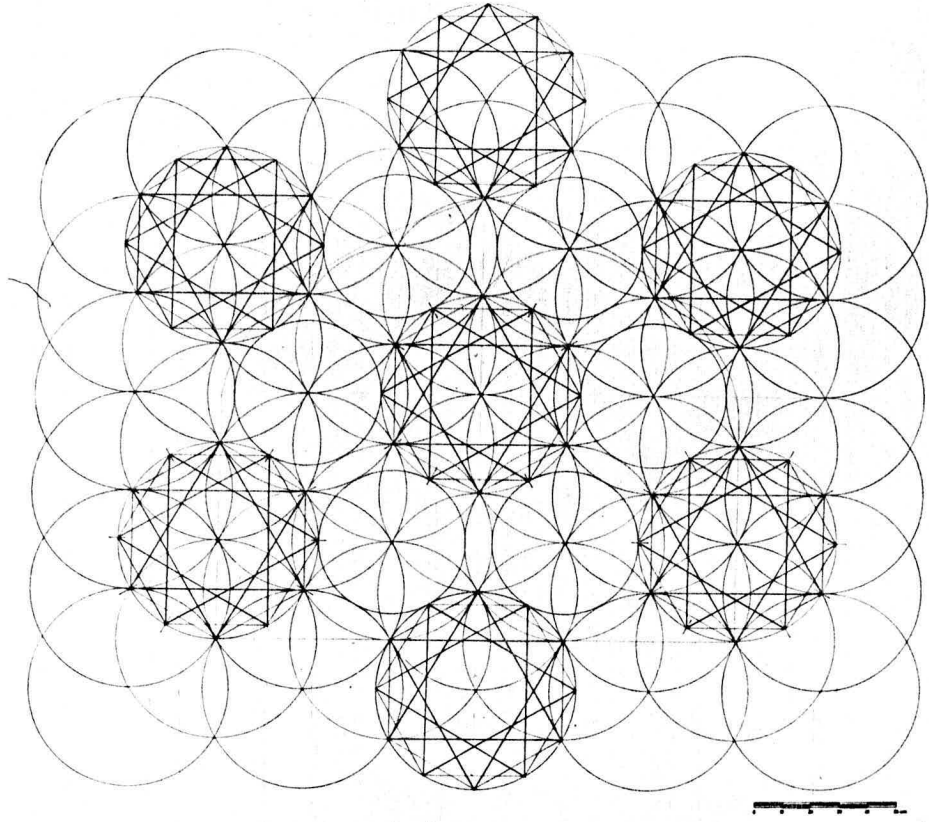
Şekil 6b. Ön yüz, Ortadaki Niş, geometrik düzenleme, 2 ve 3 Aşama.

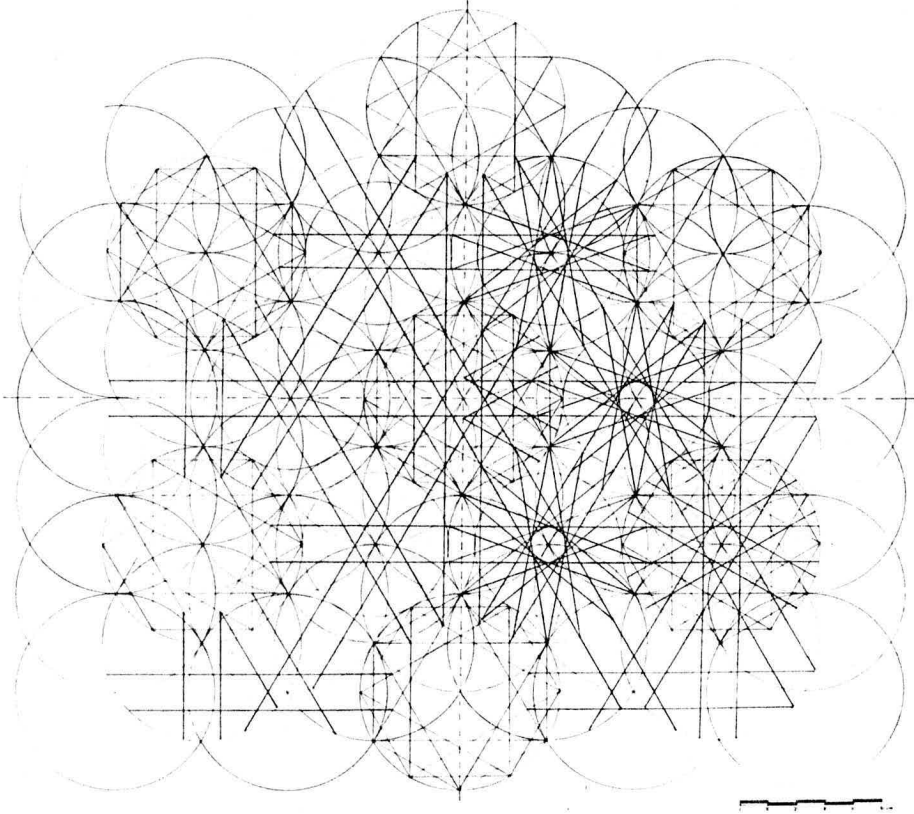
Şekil 6c. Ön yüz, Ortadaki Niş, Geometrik Düzenleme, 4. Aşama.

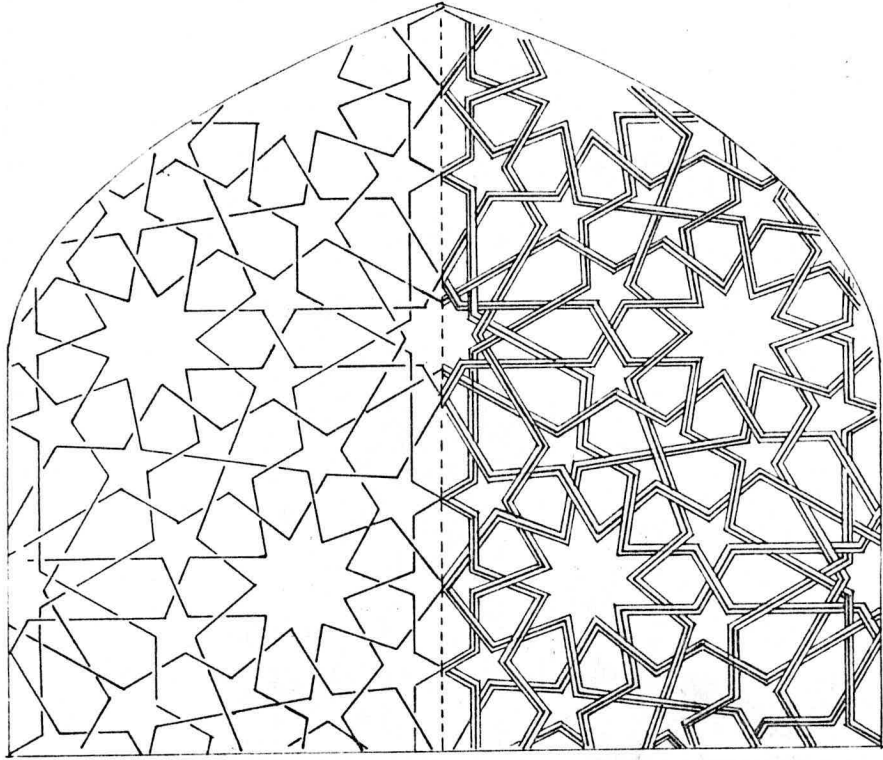
Şekil 7. Ön yüz, Ortadaki Niş, Geometrik düzenleme, bitmiş şekil.

Şekil 8a. Ön yüz, Sağdaki Niş, Geometrik düzenleme, 1 ve 2.Aşama.

Şekil 8b. Ön yüz, Sağdaki Niş, Geometrik Düzenleme, 3 ve 4 Aşama.

Şekil 9. Ön yüz, Sağdaki Niş, Geometrik düzenleme, bitmiş şekil.